

Innledning

Fra industri til industriarv

Industrialisering er et vesentlig kjennetegn ved utviklingen av moderne samfunn. Når en rekke områder i dag både beskrives og behandles som postindustrielle, ryddes industrisamfunn inn i en ordnet fortid som omgås, erfares og gjøres bruk av på nye måter. Industriarv utgjør en sentral komponent i slike prosesser. Men endringene som akkompagnerer transformasjon av industri til industriarv varierer og er ofte sammensatte. Ikke minst fordi de vanskelig kan forstås uten å ta hensyn til de historiske miljøene som industrien selv, ofte på radikalt vis, har bidratt til å skape.

Selv om stadig flere objekter og miljøer defineres som industriarv, kan ikke industriproduksjon enkelt plasseres i fortiden. Uttrykket «postindustriell» innebærer heller ikke at all lokal industri er lagt ned. Det henviser til tendenser innen industriproduksjon, særlig i perioden etter andre verdenskrig. I etterkrigstiden har økonomisk globalisering, i samspill med en rekke teknologiske nyvinninger, bidratt til et globalt skifte innen verdens industriproduksjon. Da industrivareeksporten fra de såkalte utviklingslandene overgikk eksporten av råvarer omkring 1980, var en ny internasjonal arbeidsdeling vel etablert. En rekke tiltak for standardisering på globalt plan, deriblant avtaler for nedbygging av internasjonale handelsbarrierer, har sammen med stadig mer effektiv kommunikasjon lagt til rette for at industriforetakene kan sette ut deler av sin virksomhet til underleverandører i lavkostland og spesielle økonomiske soner med andre krav til miljø-,

lønns- og arbeidsforhold (Neveling 2015). Slik «outsourcing» har vært et kjernepunkt i fremveksten av transnasjonale nettverksbedrifter (Castells 2000), som ved siden av å kunne profittere på forskjeller i internasjonale skattesystemer, sikrer høy avkastning gjennom økt fleksibilitet som gjør det mulig å respondere raskt på endringer i markedet.

Industriproduksjon har forøvrig alltid vært preget av forandringer, ofte presset frem gjennom teknologiutdatering og nyvinninger, politisk press og lovendringer, oppkjøp og fusjoner, nye konkurranseforhold eller andre markedsmessige tilpasninger. Industriutviklingen i Skandinaviske eksportøkonomier har selvsagt også vært internasjonal lenge før 1945. Siden 1960- og 1970-tallet har endringene imidlertid skutt fart. Dette har ikke bare ført til endringer i andre deler av verden, som i såkalte nylig industrialiserte land (NIC). Utviklingen har også fått betydelige følger i vestlige industrisamfunn, hvor omfattende avindustrialisering har funnet sted.

Parallelt med dette har omfattende endringer innen industri- og næringspolitikk, sysselsetting og fagorganisering funnet sted. Fra 1970-tallet foregikk et skifte fra såkalte fordistiske til post-fordistiske produksjonssystemer, med økt fleksibilisering av arbeidskraften som kjennetegn. Samtidig har det i Skandinavia vært et skifte i næringsstruktur. Flere er sysselsatt innen tjenesteytende næringer og arbeider med omsorg og produksjon av informasjon, tjenester og opplevelser. Lokal og regional næringspolitikk har i økende grad satset på

servicenæringer, og flere steder har lokalpolitikere omfavnet turisme og reiseliv som mulighet til å erstatte tapte industriarbeidsplasser. Med disse endringene skapes rom for industriarv, og mulighet til å forstå industriarv som ressurs. Den ekspanderende globale turistindustrien har bidratt til omfattende transformasjoner av miljøer og steder til attraksjoner – deriblant natur- og kulturarvsdestinasjoner. Slike endringer kan ha stor innvirkning på sirkulasjon av både mennesker og kapital. For eksempel kunne pengesterke kulturturister som legger ferien til industriarvsdestinasjoner, leie seg inn i arbeiderboliger som er solgt billig og forlatt av arbeiderfamilier på leting etter nytt og relevant arbeid. Slike endringer påvirker også menneskers forhold til industri. Nye generasjoner vokst opp etter 1970 har mindre direkte kjennskap til industriproduksjon og industriarbeid, selv om det mange steder finnes omfattende rester etter tidligere tiders industri. Det er nettopp disse funksjonelt overflødige formene og strukturene, og minnene som er knyttet til dem, som ligger til grunn for prosessene som omvandler industrihistorie til industriarv – prosesser som ifølge Bella Dicks (2000) gjør det mulig å feire fortiden og sørge over fortiden på samme tid.

De senere årene har nedlagt industri og restene etter denne fått ny aktualitet. Industribygg omgjøres til attraktive kontorlokaler og boliger, særlig i storbyene. Tidsriktige svart-hvitt bilder av gammel industri fyller populære coffetable-bøker (Strangleman 2013), og liknende uttrykk festes til en rekke produkter som ledd i markedsføringen. Ikke minst preges tiden av økt bevissthet om hvordan slike uttrykk fungerer som ressurs for politisk mobilisering av velgermasser i postindustrielle «rustbelter». Dette skjer i takt med økende anerkjennelse av verdien av nedlagt industri som kulturarv og attraksjon de senere årene.

Dette temanummeret springer ut fra et seminar i regi av forskergruppen Kulturarv i bruk ved Universitetet i Sørøst-Norge i 2017, med temaet «Bruk av kulturarv: Fra industri til industriarv». Artikkene er skrevet av bidragsytere til seminaret. Seminaret fant sted i Bø i Telemark, og det var naturlig å rette søkelyset mot industriarv ettersom Rjukan-Notodden industriarv ble tildelt UNESCO verdensarvstatus i 2015. Bidragene til dette nummeret av *Tidskrift for kulturforskning* undersøker imidlertid industriarv i et langt videre perspektiv. Hva er industriarv? Hvordan forskes det på industriarv og industriarvsprosesser i dag? Hvordan blir industriarv produsert, organisert og forvaltet? Hvordan kan fornuftig gjenbruk av nedlagt industri sikres? Hvilke erfaringer har kunstnere med å benytte, tematisere og fremføre industriarv i kunstneriske uttrykk? Og hva gjør industriarv med mennesker, miljø og samfunn? Dette er viktige og aktuelle spørsmål som kan studeres på mange måter. En fruktbar tilnærming til slike spørsmål er gjennom empiriske studier og komparasjon. Artikkene i dette temanummeret diskuterer eksempler fra det nord-europeiske området, Sverige, Tyskland og Norge, hvor moderne industri de senere tiårene har vunnet økende aksept som kulturarv. Samtlige bidrag behandler industri og industriarv, men tilnærmer seg temaet fra ulike vinkler og perspektiver.

At industrihistorie og industriens materielle og immaterielle minner blir gjenstand for kulturarvifisering er relativt nytt. UNESCOs verdensarvkonvensjon ble opprettet i 1972. Og i kjølvannet av denne, og særlig fra 1980-tallet, vokste en generell interesse for kulturarv frem, også utenfor de nordeuropeiske landene. Med dette ble forståelser av hva som kunne kvalifisere som kulturarv også utvidet til blant annet å inkludere historiske tema og områder som lå nærmere samtiden (Lowenthal 1996; Nora

1989). Som en av flere former for kulturarv viser industriarv til nye kategorier av monumenter som særlig vokste frem på 1980- og 1990-tallet (Ågotnes, Barndon, Engevik og Selberg 2014:13).

Ulike barrierer har likevel lenge bidratt til å forme oppfatninger av industriarv som en mindre korrekt eller mindreverdig form for kulturarv (Alzén 1996). Ettersom industri har vært et potent symbol på det moderne, har koplinger mellom industri og kulturarv båret preg av mer eller mindre konstituerende motsetningsforhold. I kontrast til en fortidsorientert kulturarv bærer det moderne sterkt preg av fremtidsfokus. Det som representerte den bevaringsverdige «ekte» kulturen skulle helst være gammelt. Det skulle i alle fall ikke representere moderne tid. Mange vil nok fortsatt mene at «ekte» kulturarv har lite med fremtiden å gjøre, til tross for at kulturarv stadig oftere feires som middel til omstilling og ny utvikling. I tillegg er industri, som nevnt, også kjennetegnet ved stadig endring og tilpassning, noe som synes å bryte med kulturminneforvaltningens vekt på autentisitet og tilskrivning av verdi til noe mer statisk, som noe som bør tilbakesettes, konserveres, bevares og beskyttes fra pågående nedbryting. Ved siden av dette har industriens gjenstander og materialer ofte vært assosiert med fattigdom, fornedrelse, utbytting og elendighet. Industriarv kan kommunisere skyggesider av det moderne industrisamfunnet så vel som det senmoderne avindustrialiserte samfunnet. Industriruiner kan kaste lys over herjede naturlandskap og sosiale miljøer preget av risiko, helseutfordringer og lav status. De kan også minne om at steder blir glemt, forlatt og lite besøkt (se Jansen-Verbeke 1999). Det er ikke usannsynlig at slike forhold har bidratt til at de materielle strukturene som engang formet og ble befolket av arbeiderklassen har blitt devaluert som stygge – som objekter med lavere

estetisk verdi enn øvrig kulturarv. Uansett synes slike sider ved industriarv å bryte med politiske idealer om kulturarv som råmateriale og middel til inkluderende fellesskapsfeiring.

Mye av dette ser ut til å endres med økende aksept for industri som kulturarv. Industriarv har den senere tiden opptatt en langt mer komfortabel posisjon innenfor kulturarvsregimene. Tildelingen av verdensarvstatus til industristedene Rjukan og Notodden i 2015 viser for eksempel at det i dag eksisterer en relativt høy bevissthet om det som innenfor forvaltningssystemet omtales som «teknisk-industrielle kulturminner».

Industriarv oppstår altså der industriarbeidet forsvinner. Det er først når industrien ikke lenger er kilde til lokal sysselsetting, at vi ser tegn til kulturarvifisering. Med kulturarv kan det som ikke lenger er levedyktig få nytt liv som representasjon av seg selv (Kirschenblatt-Gimblett 2006:168). Denne observasjonen treffer industriarv godt. Vi har de siste tiårene vært vitne til en generell tendens der industristeder vernes, gis ny mening, og tas i bruk på nye måter. Tidligere industristeder blir gjenstand for revitalisering, planlagt eller ikke, med byfornyelse, turismeutvikling og gentrifiseringstendenser. Ikke sjelden transformeres tidligere industriområder til boligområder, eller gjøres om til steder for rekreasjon og læring. På mange måter kan industriarv sies å tilby tidligere industristeder nye framtidsutsikter.

For en rekke tidligere industrisentra har avindustrialisering hatt betydelige konsekvenser. Om postindustrielle områder ikke nødvendigvis har mistet all industri, bærer de gjerne preg av omstillingstiltak og fraflytting. Ofte har industrien også etterlatt tydelige spor av inngrep i naturlandskapet, og slike steder er ikke sjelden merket av ruvende materielle levninger fra den gang disse stod i sentrum for produksjon av varer,

lukt, lyd, varme, avfall, fellesskap, fare, sikkerhet og fremtidstro. Av hensyn til ny økonomisk utvikling, eller krav og pålegg knyttet til ideer om at industriens spor er skjemmende, blir mye gammel industri sanert. Men den senere tiden har tanker om gjenbruk fått stadig mer gehør. Der industrivirksomheter ble nedlagt eller relokalisert, gikk industristrukturenes opprinnelige funksjoner tapt. Innen regionalpolitikken karakteriseres ny bruk av gammel industri som regenerering av gamle industristeder.

Per Strömberg (Universitetet i Sørøst-Norge) diskuterer forholdet mellom ulike verdier som settes i spill når oppmerksomheten flyttes fra vern til gjenbruk av nedlagt industri. Strömbergs studie bygger på eksempler fra den svenske landsbygden, fra fabrikken Furillen på Gotland, Box Destilleri i Ådalen, Dalhalla i Dalarna og Verket i Bergslagen. I de nordiske landenes kulturpolitikk er det på kulturarvsfeltet skjedd en forskyvning fra vern til bruk de siste tre tiårene, hevder Strömberg. Artikkelen diskuterer tilfeller der industriarv blir gjenstand for gjenbruk, og fokuserer på spillet mellom opplevelsesverdier, økonomiske verdier, symbolverdier og verdier knyttet til menneskelig verdighet. Strömberg vurderer forskjeller mellom slik gjenbruk på landsbygda og i storbyer, der tilpasset gjenbruk av bygninger har hatt stor betydning for stedsutvikling blant annet gjennom høye tomtepriser. Spørsmålet er om suksesskriteriene fra urbane strøk lar seg overføre til distriktene. De mest bærekraftige eksemplene på slik gjenbruk i rurale strøk synes å være de som etablerer kontakt med områder utenfor lokalsamfunnet og samtidig oppnår en fruktbar balanse mellom disse ulike verdiene.

Strömbergs spørsmål om balanse eller konflikt mellom ulike verdier henviser til at overganger fra industri til industriarv også handler om makt, interesser og ideologi.

Industrinedleggelse har ført med seg overtalighet. Mange av industriområdenes innbyggere har utdanning og kompetanse som ikke gis prioritet innen fremvoksende opplevelsesøkonomier og tjenesteytende næringer. Videre er industrisamfunn gjerne preget av klasseskiller og klassebevissthet. Forskjellige former for arbeid, kompetanse og nærings-tilknytning kan dermed raskt bli rangert og tilskrevet ulik verdi. I avindustrialiserte lokalsamfunn som skal tilpasses en ny informasjons- og opplevelsesbasert økonomi, kan dette føre til konflikter. Men samtidig som slike endringer kan provosere frem lokale konfliktsituasjoner, kan industriarv, som annen kulturarv, også fungere ideologisk konservativt. Industriarv kan fremkalle følelser og bidra til sterk identifikasjon med samfunnsklasser under press. Alternativt kan det skape opplevelser av fellesskap og tilhørighet på tvers av samfunnsklasser, og på den måten bidra til å tilsøre klassemotsetninger. Kulturarv kan, ifølge historiker Bernard Eric Jensen, forstås som et nytt og stuerent uttrykk for et folkefellesskap (Jensen 2008). I en tid med tydelige økonomiske omveltninger kan også omfavnelser av felles industriarv viske ut klasseskiller, eller parkere dem i nasjonens heroiske fortid.

Industriarv kan selsvagt også bidra til progressiv tematisering, kritisk debatt og økt oppmerksomhet omkring utfordringer knyttet til industri, industrisamfunn eller avindustrialiseringsprosesser – for eksempel gjennom museer som forfølger eller viderefører sin funksjon som møteplass og dialoginstitusjon (se Eriksen 2010), eller gjennom kunstneriske prosjekter. Med utgangspunkt i rollen som initiativtaker og regissør i Grenland Friteater, forteller Tor Arne Ursin om etableringen og fremveksten av industrihistorisk teater i sentrum av Grenlands industrilandskap. I artikkelen beskriver Ursin sine personlige erfaringer, og tar utgangspunkt i sammenhengene, spenning-

ene og motsetningene mellom en gruppe unge kunstnere i Porsgrunn og industriarbeiderkulturen som har kjennetegnet byen. Disse erfaringene er hentet fra slutten av 1970-tallet og fram til i dag. Ursin viser hvordan industrien i løpet av 1990-tallet ble et tema i teaterarbeidet via internasjonal populærkultur, gjennom forfatterskapet til Kjartan Fløgstad og samtaler med dikter og retorikkprofessor Georg Johannesen. Historiene fra industrien og industriarbeidermiljøet i Grenland er blitt en viktig kilde for en lang rekke forestillinger utover på 2000-tallet. Teater med industri som tema og kulisse er ett av mange eksempler på hvordan industriens materielle strukturer i dag tas i bruk på nye måter.

Innenfor kulturarvsvorsknningen er fokus blitt flyttet fra konkrete materielle objekter og hva kulturarv er, til hva kulturarv faktisk gjør. Fra først og fremst å betrakte kulturarv som materielle ting forstås kulturarv i dag gjerne som pågående prosesser som blir gjenstand for kritisk forskning. Blant annet har Laurajane Smiths arbeid med å identifisere og diskutere effekter av en hegemonisk eller autorisert kulturarvdiskurs, vunnet mye oppmerksomhet (Smith 2006). Kulturarvregimer er gjerne befolket av en rekke eksperter som i kraft av sin kompetanse og posisjon har makt til å forme og definere fortiden. Slike eliter har tradisjonelt favorisert det storslåtte, det materielle, det gamle og monumentale, hevder hun, noe som bidrar til å bekrefte og naturliggjøre konservativ, vestlig, elite-sentrert ideologi. Smiths arbeid har bidratt til en kritisk diskursiv vending i kulturarvsvorsknningen, som har tydeliggjort makt og maktutøvelse i kulturarvsfeltet. En viktig del av dagens kulturarvsvorsknning knytter seg dermed til hvilke roller og oppgaver kulturminneforvaltningen har, hvordan de utføres, og hva slags følger forvaltningens praksiser får.

Jennie Sjöholm (Luleå tekniska universitet) identifiserer en tydelig hegemonisk kulturarvsvorsknning i sin artikkel om den svenske industribyen Kiruna, der nye ressursforekomster under byen presser frem forhandlinger om sanering og flytting av sentrumsbebyggelse som er oppfattet eller klassifisert som verneverdig. Artikkelen viser at det finnes en sterk kulturarvsvorsknning knyttet til vern i Kiruna, der særlig det monumentale, materielle og estetiske løftes frem. Eksemplet viser hva som kan skje med diskurser om bruk og vern når ulike interesser kommer i konflikt. Gjennom byplanlegging og byutvikling bekrefte og forsterkes bestemte diskurser, med det til følge at grenser trekkes mellom viktige og mindre signifikante bygg. Hva som skal flyttes eller rives påvirkes av dette, og former dermed stedets historie for ettertiden.

Sjöholms artikkel viser også hvordan vern av industriarv byr på rent praktiske utfordringer. Volumet på slike kulturminner er ofte omfattende. Dette betyr at bevaring raskt blir kostbart, om de ikke tas i bruk på måter som kan sikre inntjening. At industri ofte handler om omfattende og komplekse virksomheter, som i tillegg kan være svært ulike, betyr at bevaring så vel som formidling krever spesialkunnskap. Slik kompetanse kan fortsatt finnes blant aktører i lokalsamfunnet, som tidligere ansatte. Men å gjøre bruk av lokal kompetanse innenfor rammene av fremvoksende opplevelsesøkonomier og nye kulturarvsvorsknninger, kan by på komplikasjoner.

For mennesker og lokalsamfunn kan industriens materielle strukturer bety mye. For mange vekker disse sterke minner, ikke minst blant tidligere industriansatte og deres familier. Minner handler blant annet om tilhørighet og identitet, noe som kompliserer spørsmål om sanering eller bevaring og hvilken plass industrielle strukturer skal ha når samfunnet skal formes på nytt. Slike

spørsmål handler også om interesser, makt og politikk, og utspiller seg ikke bare på lokale arenaer. Industristeder kan eksempelvis ha betydelig symbolverdi og oppta en sentral plass i kollektive minner og fortellinger om større forestilte fellesskap, som for eksempel nasjonen, regionen eller klassen. Når avindustrialisering forvandler tunge industrisentra til marginale utkantstrøk, kan feiring, bevaring, opprettholdelse og transformasjon av gammel industri til underholdning raskt inngå i nyliberale fortellinger om steder, land eller økonomier som har «kommet videre». Industrierarv kan med andre ord også vise til forhold som ligger langt utenfor lokale områder der restaurering, bevaring og gjenbruk finner sted. Som historiker og kulturviter Hans-Jakob Ågotnes (2007) viser i sin studie av industristedet Tyssedal kan industristeder både forstås som monument og som fortelling. Mange prosesser settes i spill når et norsk industrisamfunn ser seg tilbake, blant annet fordi industristeder også kan utgjøre sentrale komponenter i fortellinger om nasjonen. Dette gjelder i høyeste grad også Rjukan-Notodden industrierarv. Fortellingen om Rjukan historiske utvikling er pakket inn i et språk som gir området betydning som arnested for det moderne industrialiserte Norge, et symbol på selve fremtiden. Men med avindustrialiseringens klimaks i 1968 ble fortellingen radikalt endret med innføringen av et nytt ord i det norske språket: Rjukan situasjonen – et uttrykk for det motsatte: et sted uten fremtid (Birkeland 2014; 2018).

At kulturerarv ekspanderer til stadig nye områder innebærer at kulturerarv kommer i ulike former. Fremveksten av industrierarv kan sees i sammenheng med en generell utvikling der det folkelige og hverdagslige har fått tydeligere plass blant mer tradisjonelle kulturminner. Dette forteller at ikke alle variasjoner av kulturerarv i dag oppfattes

som spesielt elitistiske eller udemokratiske (se Alzén og Aronsson 2006). Som Steffen Johannessen (Universitetet i Sørøst-Norge) diskuterer i sin artikkel om Rjukan-Notodden industrierarv, blir industrierarv ofte assosiert med arbeiderhistorie, og fremstår dermed lite elite-sentrert. Tvert imot løftes industrierarv frem som eksempel på demokratisering av et kulturerarvsfelt som har feiret borgerlige verdier og prioritert uttrykk for ulike samfunnseliters tradisjon. Dette betyr imidlertid ikke at samtidsaktørers bruk, fremstilling og forvaltning av industrierarv nødvendigvis formidles i tråd med arbeidernes ønsker og interesser, eller at industrierarv ikke kan fungere ekskluderende overfor andre samfunnsgrupper. Som Johannessen påpeker er det ikke gitt at industrierarv forblir arbeiderhistorie når kulturerarv skal demokratiseres og formes som verdensarv. Artikkelen viser hvordan innflytelse i kulturerarvsfeltet, og makt til å forme fortid så vel som identitet, ikke tilkommer kulturerarvsregimer og deres eksperter alene. For lokalbefolkningen fungerer industrierarv også som råmateriale for strategisk identitetskonstruksjon, som fremprovoseres og utspilles på mange nye og potente arenaer som verdensarvstatus til stadighet genererer. Forholdet mellom kulturerarv og identifikasjon blir dermed dynamisk, midlertidig og avhengig av politisk kontekst – et perspektiv som kaster forvaltningens formaninger om demokratisk kulturerarv i nytt lys. Hva demokratisk industrierarv betyr synes å ha skiftet fra arbeidernes rett til en fortid, til en fortid for alle der arbeideren, som mange andre, er blitt inkludert.

I en iver etter å reappropriere og politisere kulturerarvsfeltet har forskere kanskje i for stor grad mistet det materielle av syne. Når kulturerarvens materielle dimensjoner kommer i bakgrunnen eller forsvinner, kan det oppstå et gap i forståelser mellom kritiske forskere og aktører som arbeider

med forvaltning, formidling og bevaring av kulturarv. Med den autoriserte kulturarvdis- kursen unnfanges også en generalisert poli- tisk motstander, som kritisk kulturarvsforsk- ning skal gå etter i sømmene (se Skrede og Hølleland 2018:86). Å utfordre makten er selvsagt grunnleggende innen kritisk forsk- ning. Men dersom organisasjoner og spesia- lister som arbeider med bevaring, forvalt- ning og formidling av kulturarv, ukritisk identifiseres som talsmenn for etablerte diskurser og leverandører av konservativ ideologi, kan avstanden mellom forskning og forvaltning raskt sementeres.

I sin artikkel diskuterer Torgeir Rinke Bangstad (UiT – Norges arktiske universi- tet) en forutsetning som har gjort seg gjel- dende i kulturminneforvaltning og kultur- arvsforskning. Skillet mellom en passiv materiell fortid og en aktiv menneskelig nåtid bygger på et moderne dualistisk tanke- gods, ideer om en passiv materiell verden som representeres, gis mening og erindres av tenkende subjekter. Med utgangspunkt i nymaterialistisk teori og en økologisk forstå- else av minner viser Bangstad hvordan indu- strinatur omkring de nedlagte kull- og stål- verkene i det tyske Ruhr-området avkrever nye forståelser av minner og medieformer. I denne storindustriens brakkland inngår planter, kjemiske giftstoffer og forfallende materielle industristrukturer i et komplekst samspill, der industriens fortid absorberes og manifesteres i organismer og jordsmonn. Industrieriv blir slik sett noe uregjerlig og uhåndterbart, noe som vanskelig lar seg avgrense eller redusere til natur eller kultur, ettersom dets medier eksisterer, vegeterer og endres kontinuerlig i mellomrommet mellom det biologiske, materielle og menneskeskapte. Og selv om det ikke utpe- kes eller tilkjennevir seg som kulturminner som sådan, får det sosiale og politiske følger.

Artiklene som presenteres i dette tema- nummeret viser at industrieriv er et kom-

plekst felt som både kan og bør studeres fra ulike perspektiver. Forskjellige tilnæringer gir svar på ulike spørsmål og utfordringer. Om de empiriske eksemplene også må forstås i sin rette kontekst, synes det likevel klart at mennesker som befatter seg med industrieriv kan ha mye å vinne på kjenn- skap til muligheter, utfordringer og forståel- ser som definerer andre industrierivområder. For å forstå kompleksiteten i feltet trengs et mangfold av vinklinger. For i rommet mellom industri og industrieriv er mennes- kers omgang med kulturarv mangfoldig, og feltets materielle og biologiske komponenter kan både samvirke og virke tilbake uten hensyn til nye samfunnsstrukturer eller vilje til makt.

God lesing!

Inger Birkeland, Steffen F. Johannessen og Ellen Schrumpf

Litteratur

- Alzén, Annika 1996. *Fabriken som kultu- rarv: Frågan om industrilandskapets beva- rande i Norrköping 1950–1985*. Stock- holm, Brutus Östlings bokförlag Sym- posion.
- Alzén, Annika og Peter Aronsson, 2006. *Demokratisk kulturarv?: Nationella insti- tutioner, universella värden, lokala prakti- ker*. Linköping, Linköping University Electronic Press, s. 1–21.
- Birkeland, Inger 2015. The potential space for cultural sustainability: Place narra- tives and place-heritage in Rjukan. I Elizabeth Auclair og Graham Fairclough (red.). *Theory and practice in heritage and sustainability: Between past and future*. New York, Routledge.
- Birkeland, Inger 2018. Making sense of the future: Valuing industrial heritage in the Anthropocene. *Future Anterior*, Special Issue: Utopian currents in heritage, vol.

- 14, nr. 2, s. 61–70.
- Castells, Manuel 2001. *The Rise of the Network Society*. Oxford, Blackwell Publishers.
- Dicks, Bella 2000. *Heritage, Place and Community*. Cardiff, University of Wales.
- Eriksen, Anne 2010. Fra stevneplass til dialoginstitusjon: Norske kulturhistoriske museer 1950–2010. I Bjarne Rogan og Arne Bugge Amundsen (red.). *Samling og museum: Kapitler av museenes historie, praksis og ideologi*. Oslo, Novus Forlag, s. 61–75.
- Jansen-Verbeke, Myriam 1999. Industrial Heritage: A nexus for sustainable tourism development. *Tourism Geographies*, vol. 1, nr. 1, s. 70–78.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara 2006. World heritage and cultural economics. I Ivan Karp, Corinne Kratz, Lynn Szwaja og Tomás Ybarra-Frausto (red.). *Museum frictions: Public cultures/global transformations*. Durham, N.C., Duke University Press, s. 161–202.
- Lowenthal, David 1996. *Possessed by the past: The heritage crusade and the spoils of history*. New York, Free Press.
- Neveling, Patrick 2015. Export processing zones and global class formation. I James Carrier og Don Kalb (red.). *Anthropologies of class: Power, practice, and inequality*. Cambridge, Cambridge University Press, s. 164–183.
- Nora, Pierre 1989. Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations*, vol. 26, nr. 7, s. 7–24.
- Skrede, Joar og Herdis Hølleland 2018. Uses of Heritage and beyond: Heritage Studies viewed through the lens of Critical Discourse Analysis and Critical Realism. *Journal of Social Archaeology*, vol. 18, nr. 1, s. 77–96.
- Smith, Laurajane 2006. *Uses of heritage*. London, Routledge.
- Strangleman, Tim 2013. «Smokestack Nostalgia,» «Ruin Porn» or Working-Class Obituary: The Role and Meaning of Deindustrial Representation. *International Labor and Working-Class History*, vol. 84, s. 23–37.
- Ågotnes, Hans-Jakob. 2007. Eit industri-samfunn ser tilbake: Monument og forteljing i industristadmuseet, *Tidsskrift for kulturforskning*, vol. 5, nr. 4, s. 79–94.
- Ågotnes, Hans-Jakob, Randi Barndon, Asbjørn Engevik og Torunn Selberg 2014. *Når industrisamfunnet blir verdensarv*. Oslo, Scandinavian Academic Press.